

ADÎ B. MÜSÂFİR, ADEVİYYE TARİKATI VE YEZİDİLİK

Ferzende İDİZ (*)

Öz

Adeviyye Tarikati'nin kurucusu olarak kabul edilen Adî b. Müsâfir, Suriye'nin Ba'lebek şehrine bağlı Beytifâr denen köyde dünyaya gelmiştir. Belli bir yaşa geldikten sonra oradan ayrılarak Hakkâri dağlarında inzivaya çekilmiş burada yaptığı zâviyede ölünceye kadar irşâd görevini sürdürmüştür. Zühd ve takvâya dayanan ve kendi ismiyle anılan Adeviyye Tarikati'ni burada te'sis etmiştir. Zühd ve takvâsıyla tanınan Adî b. Müsâfir, tamamen Ehl-i Sünnet çizgisinde Kur'an ve Sünnet'e dayalı bir yol izlemiş olmasına rağmen bağlıları kendisine olan sevgilerinde aşırıya kaçmış ve maalesef Ehl-i Sünnet çizgisinde bulunan Adeviyye Tarikati bir müddet sonra bâtil bir fırka olan Yezîdîliğe dönüşmüştür. Bu makalede Adî b. Müsâfir, kurucusu olduğu Adeviyye Tarikati ve bu tarikatın Yezîdîliğe dönüşü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Adî, Adeviyye, Yezîdîlik, Hakkâri

Adî B. Müsâfir, Adeviyye Cult and Yazidi Belief

Abstract

Acknowledged as the founder of Adeviyye Cult, Adî b. Müsâfir was born in the Beytifâr village of Ba'lebek city in Syria. Leaving there after a certain age, he secluded himself in Hakkâri mountains and preserved the mission of showing the true path until his death in the hermitage he built there. Here, he established the Adeviyye Cult named after him and based on piety and devotion. Although he was known for his piety and devotion and following the way of the Qur'an and the Sunnah in accordance with Sunni Islam belief, his disciples have exceeded the love for him and after some time the Adeviyye Cult has unfortunately transformed into a void sect called as Yazidi. The Adeviyye Cult, its founder Adî b. Müsâfir, and the transformation of this cult into Yazidi will be studied in this essay.

Keywords: Adî, Adeviyye, Yazidi, Hakkâri

*) Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniv. İlahiyat Fak. Tasavvuf Anabilim Dalı
(e-posta: f.idiz65@gmail.com).

Giriş

Şeyh Adî b. Müsâfir (öl.557/1162), VI/XII. yüzyılda yaşamış önemli bir mutasavvıftır. Bu yüzyıl, ilk büyük tarikatların kurulduğu yıllardır. Bağdat'ta Abdülkadîr Geylânî (öl.562/1166), Basra'da Ahmed Rifâî (öl.578/1182), Türkistan'da Ahmed Yesevî (öl.562/1166) bu dönemde yetişmiş ilk büyük tarikat kurucuları olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Arberry, 2004: 82; Yılmaz, 2004: 130).

Bu mutasavvıflarla çağdaş olan ve Hakkâri bölgesinde irşâd faaliyetlerini yürüterek, Adeviyye Tarîkatı'nı te'sis eden önemli tarikat kurucularından birisi de hiç şüphesiz Adî b. Müsâfir'dir.

Şeyh Adî b. Müsâfir, Hakkâri dağlarında yaşamıştır. Ancak Hakkâri derken sadece bu günkü Hakkâri il sınırları anlaşılmalıdır. Zira tarih kitaplarında Hakkâri bölgesi; kuzey tarafı Ermeniyeye, güneybatı tarafı Cezire ve kuzeybatı bölgesi Azerbaycan'la çevrili geniş bir coğrafya olarak geçmektedir (Hirofi, 2010: 83; Kaplan, 201: 28). Şeyh Adî'nin yaşadığı yer, kaynaklarda Hakkâri bölgesi içerisinde zikredilen günümüzde Musul'a 65 km. mesafede bulunan Lâleş Dağı'dır (Uludağ, 1998: I, 381).

Kişinin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik şartlarından etkilendiği bilinen bir vak'adır. Şeyh Adî b. Müsâfir ve kurduğu Tarîkatı'nda, bu şartlardan nasibini aldığı muhakkaktır. Bu nedenle asıl konuya geçmeden önce Şeyh Adî'nin yaşadığı dönemin siyasî, iktisâdî, ilmî ve tasavvufî şartları hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

1. Şeyh Adî b. Müsâfir'in yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

1.1. Siyasî Durum

Bu dönemde İslâm âlemi kültür bakımından üstün olmakla beraber, siyasî yönden bir dağınıklık ve gevşeklik içerisindeydi. İslâm devletleri birbirine düşmüş ve birlikleri dağılmış bir haldedir. Abbâsî Devleti oldukça zayıflamış, birliği sağlamaktan aciz bir hal almıştır. Anadolu'da Anadolu Selçukluları ve Beylikleri, Mısır'da Memlûklular, Irak ve Suriye'de muhtelif beylikler hüküm sürmektedirler. Ancak aralarında mezhepçilik ve tâifeciliğe dayalı olarak cereyan eden savaşlar onları da darmadağın etmiştir (ed-Deyvecî, 2003: 75; ed-Doskî, 2006: 19-20; Okudan, 2011: XVII; Yılmaz, 2004: 129).

Öte yandan batıdan gelen Haçlılar, doğudan gelen Moğollar, İslâm beldelerini tarumar etmiştir. Gerek bu akınlardan, gerekse Müslümanlar arasında çıkan mezhep ve hizipçiliğe dayalı savaşlar nedeniyle, birçok insan ölmüş, maddî yönden büyük bedeller ödenmiştir (ed-Doskî, 2006: 20).

Şeyh Adî b. Müsâfir, isimlerinden başka bir etkileri kalmamış olan Abbâsî hilafetinin zayıfladığı böyle bir dönemde yaşamıştır. Bu zayıflığın ve karışıklığın sonucunda, birçok Müslüman devlet ortaya çıkmıştır. Bu devletlerin en önemlisi, hiç şüphesiz İslam dünyasına hakimiyetlerinin ilk devri XI ve XII. yüzyıllar olan Selçuklulardır. Halifelik toprakları üzerinde Selçuklu hakimiyeti, Abbâsî halifesi Kâim bi Emrillah zamanından (447/1055'den) itibaren başlamış ve Nâsır li Dînillah zamanına (590/1194 yılına) kadar sürmüştü (İbn Esîr, 1407a: 320-375; Şeşen, 1983: 55; Okudan, 2011: XVIII). 529/1135-

547/1152 yılları arasında tahtını muhafaza eden Sultan Mesûd'un, devleti toparlama gayretlerine rağmen, siyâsî iktidar fiilen 521/1127'de İmâduddîn Zengî tarafından kurulan Musul Atabeyleriyle, 546/1146'da İl-deniz ile başlayan Azerbaycan Atabeylerine geçmiştir (İbn Esîr, 1407a: IX, 278-373; Okudan, 2011: XIX).

Kısaca halife zayıf düşmüş, ümmet arasında hizib ve kavmiyetçiliğe dayalı mücadeleler devam ettiğinden siyâsî yönden karışık bir dönem mevcuttur.

1.2. İktisâdî Durum

Bu dönemde Abbâsîlerin tarım, ziraat ve hayvancılığa önem verdikleri görülmektedir. Bu amaçla sulama baraj ve kanalları yapılmıştır. Ziraat ürünlerde çeşitliliği yakalamak için çaba sarf eden Abbâsîler, hayvan üretimi ve çeşitliliği amacıyla bir akâdemî dahi kurmuşlardır (ed-Doskî, 2006: 25).

Mısır Fâtimîlerinde ise ürünler, kışlık ve yazlık olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Çeşitli meyve üretimi mevcut idi. Fâtimîler de sulamaya önem vermiş, memleketin her tarafı gerek halk gerekse devlet tarafından yaptırılmış sulama barajları ve köprülerle doluydu. Nureddin Zengî (öl.569/1173), yolcu ve hayvanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere yollara büyük su depoları ve barajlar yaptırmıştı (İbn Esîr, 1382b: 171; Doskî, 2006: 25).

Sanayi de dönemin şartlarına göre iyi durumdaydı. Abbâsîler döneminde halife ve sultanlar, çeşitli madenleri işletmeye azamî önem göstermişlerdir. Ayrıca dokumacılık da önemli bir yere sahip idi. Dokumacılık, Arabistan'ın batısına, Endülüs ve Fars beldelerine kadar yayılmış durumdaydı. Dimeşk, ipek kumaş üretimiyle ünlenmişti (ed-Doskî, 2006: 26).

Mısır Fâtimîlerinde de dokuma ve keten işletmeciliği oldukça yaygındı. Fatimîler, Mısır'a hakim olunca Bizans ve Haçlılarla temasları olmuştur. Bu nedenle gemi inşasına önem vermiş ve bir donanma kurmuşlardır. Aynı zamanda Fâtimîler maden işletmeciliğini de ihmal etmemişlerdir. Şeker kamışı, sabun vb. tüketim ve gıda maddeleri üretilmekte, Şam beldeleri cam sanayisinde ünlenmiş durumdaydı. Sadece Bağdat'ta dört bin cam ve otuz bin çanak çömlek işletmesi olduğu ifade edilmiştir (ed-Doskî, 2006: 26-27).

Ticârette de önemli gelişmeler mevcuttu. İslâm âlemi, şarktan garba kadar hemen hemen her kesle ticârî alışverişinde bulunmaktaydı. Hatta Müslüman tüccarlar, Çin'e kadar ulaşmıştı (ed-Doskî, 2006: 27).

Kısaca bu dönemde İslâm âlemi; ziraat, hayvancılık, dokuma, sanayi ve ticarete genel anlamda iyi durumda bulunmaktadır. Ancak bu durum, siyâsî durum ve baştaki yöneticilerin başarısına göre değişkenlik arz etmektedir. Başarılı hükümdarlar döneminde genel olarak iktisâdî hayat iyi iken, başarısız hükümdarlar döneminde ise gidişat kötü olmuştur.

1.3. İlmî Durum

Bir taraftan Müslümanlarla-Hıristiyanlar, öbür yandan Ehl-i Sünnet ile Şîî olan Fâtimîler arasındaki ittikadî mücâdele ve tartışmalar, beraberinde büyük bir ilmî canlılık

getirmiştir. Buna mezhepsel tartışmalar da etki etmiştir. Zira bu dönemde her bir fırka ve mezheb savunucusu, kendi hizbini ve bu hizbin görüşünü savunup yaymak için var gücüyle çalışmıştır. Bu da her görüşe ait yüzlerce eser yazılmasını dolayısıyla ilmin gelişmesini sağlamıştır (ed-Doskî, 2006: 31).

447/1055 tarihinde Bağdat'ın Selçuklular tarafından alınması, Şiîliğe karşı yapılan mücadelede bir dönüm noktası olmuştur. Büveyhîlerin savunduğu Şiî inanç, bundan sonra Bağdat'ta gelişme imkânı bulamamıştır (İbn Esîr, 1407a: VIII, 320-326). Selçuklulara göre halk, gerçek dini öğrenmeli idi. Bunun için de, her yerde okullar açılmalıydı. Bu amaçla Nizamü'l-Mülk, Bağdat'ta, Nişabur'da ve diğer birçok şehirde, daha sonra kendi adıyla anılan medreseleri kurmuştur (İbn Esîr, 1407a: VIII, 375; Yurdaydın, 1971: 74).

Öte yandan Nureddin Zengî, 541/1146'da iktidara gelmiş, ilme, ilim adamlarına ta'zimde bulunmuş ve çok değer vermiştir. İlimin yayılması adına elinden gelen gayreti göstermiş ve bu amaçla 569/1173'de ölünceye kadar Şam, Halep, Mûsul, Harran, Humus ve Hamâ gibi birçok şehirde Nûriye medreseleri denen medreseler kurmuştur. Şam'da bir dârü'l-hadîs yaptırarak buraya birçok taşınmazı vakf etmiştir (İbn Esîr, 1382b: 170-172; Gözütok, 2012b: 233-237). Zengî'nin çalışmaları, başka hükümdarlara, prens ve hatta iş adamlarına da örnek olmuş ve onlar da, gerek medreseler kurmak ve gerekse eğitim faaliyetlerini himayelerine almak suretiyle bu çalışmalara katılmışlardır. Medrese ve âlimlere yönelik bu olumlu tutum Anadolu Selçukluları döneminde de artarak devam etmiştir (Yurdaydın, 1971: 74).

Dolayısıyla Şeyh Adî b. Müsâfir'in yaşadığı dönem ilim ve irfân bakımından çok iyi bir durumdaydı. İlim kültür merkezleri sadece Bağdat, Şam gibi büyük merkezlerde değil, İslâm âleminin her tarafında yaygınlaşmış, birçok ilmî merkez meydana gelmişti. Bu dönemde birçok âlim yetişmiş, önemli eserler yazılmıştır. Böylece çeşitli alanlarda yazılmış binlerce Arapça tasnif meydana gelmiştir. Şeyh Abdülkadîr Geylânî (öl.562/1166), Hafız b. Cevzî (öl.597/1201), Şeyh Abdullah b. Ahmed b. Kudame (öl.620/1224) bu dönemin önde gelen bazı âlimleridir (ed-Doskî, 2006: 30).

Yine bu dönemde Isfahân, Sâmânî Sarayı, Haznevî Sarayı, Hamdanîler Sarayı ve Mısır'da Fâtimîler Sarayı gibi zirve yapan ilmî merkezler oluşmuştur. Mescid ve zâviyelerin ilim neşrinde çok önemli katkıları olmuş, o dönem için adeta birer ilim merkezi görevi yapmışlardır (ed-Doskî, 2006: 30).

Bu dönemde bir yandan da günümüz eczane ve hastanelerine benzer tıbbî merkezler de kurulmuştur. Nureddin Zengî, memleketin birçok yerine hastaneler yaptırmıştır. Bunların en büyüğünü Şam'a yaptırmış ve insanların hizmetine sunmuştur (İbn Esîr, 1382b: 170). Abbâsîler döneminde başlayan tercüme hareketi bir canlılık getirmiş, kâğıt sanayisinde görülen ilerlemeyle beraber verrâkîn denen ve kitap yazmakla meşgul olan ayrı bir grup ortaya çıkmıştır. Kitapların yazılıp çoğaltıldığı bu yerler önemli ilim merkezleri olmuştur. (ed-Doskî, 2006: 31).

Kısaca Şeyh Adî'nin yaşadığı dönem, siyasî karışıklıklara rağmen, ilmî açıdan oldukça iyi bir durumdadır. İlim merkezleri çoğalmış, binlerce eser yazılmıştır.

1.4. Tasavvufî Durum

Tasavvuf; tarihî seyri içerisinde incelenirken, zühd dönemi, tasavvuf dönemi ve tarikatlar dönemi olmak üzere üç dönem olarak ele alınır. Bunlardan Hicrî ilk iki asra zühd dönemi, III-V. asra tasavvuf dönemi, VI. asır ve sonrasına da tarikatlar dönemi denir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Şeyh Adî b. Müsâfir, tasavvufun tarikatlar olarak müesseleştirdiği ve büyük tarikatların kurulduğu dönemde yaşamıştır. Büyük tarikat kurucuları olarak kabul edilen Abdülkadîr Geylanî, Ahmed Rifâî, Ahmed Yesevî, Sühreverdî gibi zatlarla çağdaş olup, kendileriyle görüşmüştür (İbn Halikân, 1900: III, 254). Yukarıda belirttiğimiz gibi Şeyh Adî b. Müsâfir, Hakkâri bölgesinde zühd ve takvâya dayalı Adeviyye Tarikatını kurarken, Bağdat'ta çağdaşı ve arkadaşı olan Abdülkadîr Geylânî Kadiriyye Tarikatını kurmuştur. Aynı dönemde, Ahmed Yesevî Yeseviyye, Ahmed Rifâî Rıfâiyye, Necib Sühreverdî Sühreverdîyye tarikatlarını kurmuşlardır. Bu zatların bulunduğu yerler birer ilim ve irfân merkezi halini almış ve insanlar buralara akın etmiştir (İbn İmâd, 1408: IV, 179; İbn Halikân, 1900: III, 254-255; Yılmaz, 2004: 129-132).

Şeyh Adî b. Müsâfir'den hemen önce gelmiş olan İmâm Kuşeyrî (öl.465/1072) ve İmâm Gazâlî (öl.505/1111) gibi şahsiyetlerin etkisiyle tasavvufa yönelik olumsuz düşünce ve kafa karışıklıkları önemli ölçüde giderilmiş ve insanlar tasavvufa saygı duymaya başlamışlardır. Ulemâdan bazıları şeyhlere intisâb etmiş, hükümdarlar tekkeler yaptırmıştır (Yurdaydın, 1971: 76). Nureddin Zengî, memleketin her tarafında sufilerin hizmetine sunmak üzere ribâtlar, Hankâhlar yaptırmış, mutasavvıflara büyük önem vermiştir (İbn Esîr, 1382b: 171). Bu da Tasavvuf cereyanının kuvvetlenerek daha güçlü tarikatlar şeklinde kurumlaşmalarına hız kazandırmıştır.

Kısaca Şeyh Adî b. Müsâfir'in yaşadığı dönem büyük tarikatların kurulduğu ve sistemlerini tamamladıkları bir dönemdir. Bu dönemde kurucularının adıyla anılan tarikatlar ve bu tarikatların ismiyle zikredilen zâviyeler yaygınlaşmıştır. Yanî tasavvufî açıdan oldukça verimli ve bereketli bir dönem olmuştur.

2. Şeyh Adî b. Müsâfir'in Hayatı ve Eserleri

2. 1. Hayatı

2.1.1. Doğumu ve İsmi

Şeyh Adî'yi anlatan kaynaklar, doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Ancak Şeyh Adî'nin 557/1162 yılında vefat ettiğini kaydeden Zehebî, İbn Halikân gibi târihçiler; Şeyh'in doksan yaşında vefat ettiğini aktarmaktadırlar. Buradan ve Şeyh'in vefatını 557/1162 olarak kabul eden genel görüşten hareketle 467/1075'te doğduğunu söyleyebiliriz.

İbn Kesîr; Dimeşk'in batısında yer alan Beytinâr adlı köyde doğduğunu söylese de asıl doğum yeri birçok tarihçinin kaydettiği gibi, Ba'lebek yöresine bağlı Beytifâr Köyü'dür (İbn İmâd, 1408: IV, 179; İbn Halikân, 1900: III, 255; ez-Zehebî, 1415c: XXXVIII, 233; ez-Zehebî, 1402a: XX, 344).

İsmi, Şeyh Adî b. Müsâfir b. İsmâil b. Mûsâ b. Mervân b. Hasan b. Mervân eş-Şâmî el-Hakkârî'dir (İbn İmâd, 1408: IV, 179; ez-Zehebî, 1402a: XX, 343; ez-Zehebî, 1415c: XXXVIII, 230; ez-Zehebî, 1405b: IV, 178; İbn Esîr, 1407a: IX, 459; İbn Halikân, 1900: III, 254; İbn Kesîr, 1418: XII, 302).

Târihçiler, nesebini genel anlamda bu şekilde aktarırken, Zehebi *Siyerü a'lâm*'da, "Ebû Muhammed Adî b. Sahr" şeklinde aktarmaktadır. Ancak Şeyh Adî'nin babasının ismi Sahr değil, Müsâfir'dir. Sahr, kardeşinin ismidir (ed-Doskî, 2006: 38).

Ba'lebek'e bağlı Beytifâr Köyünde doğan Adî b. Müsâfir, daha sonra insanlardan ayrılarak Hakkârî'nin dağlarına sığınmış, yıllarca mücâhedede bulunmuştur. Kendisine burada bir zâviye yaptırmıştır. Kimsenin yaşamadığı, insanların geçmeye korktuğu, yolların kesilerek malların talan edildiği bu dağlar, Şeyhin gelişiyile bereketlenmiş, mamur hâle gelmiştir. Şeyh Adî'nin bereketi ile güvene kavuşan bölgede insanlar, yolları kesilmeden güven içerisinde seyahat etmeye başlamıştır. Etrafa namı yayılan Şeyh Adî'ye o güne kadar görülmemiş bir ilgi ve alaka gösterilmiş, insanlar Şeyh'in etrafında adeta pervaneye dönmüş, büyük sevgi göstermişlerdir. Bir yere gittiğinde kadın erkek, sultan, âlim tüm insanlar onu karşılamaya gelirdi. Yaşanan izdihamdan dolayı insanları bir pencerenin ardından karşılayıp selâmlaşmakla yetinirdi (ez-Zehebî, 1415c: XXXVIII, 230; Gözütok, 2011a: 268-269).

Şeyh Adî, geçimini kendisi çalışarak sağladı. Dağda bulunan bir yeri sürer ekin eker ve orada elde ettiği mahsulle geçinirdi. Ektiği pamuktan elde ettiği elbiseleri giyerdi. Böylece hiç kimseye muhtaç olmaz ve satın da almazdı (İbn Halikân, 1900: III, 254; ez-Zehebî, 1415c: XXXVIII, 230; ez-Zehebî, 1402a: XX, 343; İbn Kesîr, 1418: XII, 302; İbn Esîr, 1407a: IX, 459).

2.1.2. Tahsil Hayatı

Kaynaklarda ilmî hayatı ve yetişmesi hakkında pek fazla bir bilgi mevcût değildir. Ancak kendisini anlatan kitaplarda yer alan bilgilerden, dönemin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil ettiği, hadîs bildiği, fakih ve âlim bir şahsiyet olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Tahsil hayatı hakkında hiç bir bilgi vermeyen İbn İmâd, kendisini fakih ve âlim bir kimse olarak tanıtmakla yetinir (İbn İmâd, 1408: IV, 179).

Zühd ve takvâ sahibi bir ailede dünyaya gelen Şeyh Adî b. Müsâfir, muhtemelen ilk eğitimini ailesinde almıştır. Kur'ân-ı Kerîm ve fıkıh derslerini doğduğu yer olan Beytifâr köyünde annesinin gözetiminde almıştır. Küçük yaştan itibaren ilim tahsili için birçok seyahata çıkmış, birçok beldeye uğramış ve buralarda bulunan âlim ve şeyhlerden ilim, irfân elde etmiştir. Bu amaçla uğradığı Medine'de dönemin önde gelen şeyhlerinden Abdülkadîr Geylânî ile tanışmış ve kendisinden feyz almıştır. Daha sonra Bağdat'a uğramış buradaki meşâyıhtan istifâde etmiştir (İbn Kesîr, 1418: XII, 302; ed-Doskî, 2006: 56; Gözütok, 2011a:268).

Şeyh Adî b. Müsâfir'in asıl eğitim aldığı kimseler Şeyh Ukayl ile Şeyh Mesleme olmuştur. Aynı zamanda Ebû Ferec Abdülvâhid el-Ensârî (öl.486/1093) ve Şeyhülislâm

el-Hakkârî (öl.486/1093) gibi kendisinden önceki şeyhlerin yolundan giderek onların fikirlerinden de istifade etmiştir. Bu şahsiyetlerin yolunu takip etmiş ve ayrılmamıştır (ez-Zehbî,1405b: II, 28; ed-Doskî, 2006: 56).

Kısaca, dönemin âlim ve meşâyihından istifade ederek kendisini zâhir ve bâtın ilimlerde yetiştiren âlim ve ârif bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.3. Akranları

Adeviyye Tarîkatı'nın kurucusu olan Şeyh Adî b. Müsâfir, tasavvufun kurulaşarak tarikatlar halini aldığı bir dönemde ilk büyük tarikat kurucuları dediğimiz şeyhlerle akran olmuştur.

Dönemin önde gelen şeyhleriyle tanışıp görüşmüş, 555/1160 yılında önemli bir kısmıyla beraber hacca gitmiştir. (ed-Doskî, 2006: 65-66).

Şeyh Adî'nin akranlarını şöyle sayabiliriz:

1. Şeyh Ukayl el-Menbicî (öl.?)
2. Şeyh Hammâd ed-Debbâs (öl.525/1131)
3. Ebû Necib es-Sühreverdî (öl.632/1234)
4. Abdülkadîr Geylânî (öl.562/1166)
5. Ebû Vefâ el-Hülvânî (?)
6. Şeyh Ahmed er-Rifâî (öl.578/1183)
8. Şeyh Abdürezzâk el-Hüseynî el-Vâsitî (?)
9. Şeyh Hayâ b. Kays el-Harrânî (öl.581/1185)
10. Şeyh Ahmed el-Bedevî (öl.675/1276) (İbn İmâd, 1408: IV, 179; İbn Halikân, 1900: III, 254; İbn Kesîr, 1418: XII, 302; ed-Doskî, 2006: 65-66; Gözütok, 2011a: 268).

2.1.4. Tarîkatı

Çok ibâdet eden ve riyâzete önem veren Şeyh Adî, tarîkatını da bu esaslar üzerine bina etmiştir. Zühd ve çok ibâdet etme esasına dayalı bu tarîkata girmek ve bu esaslara uymak birçok kimseye zor gelirdi (İbn İmâd, 1408: IV, 179).

Şeyh Adî'yi anlatan tüm kaynaklar, zühdünden, takvâsından, ibâdetinden övgüyle bahsetmektedirler. Hafız Abdülkadîr, “*Mûsul'da kendisiyle bir müddet kaldım. Yatsıyı bizimle beraber kıldıktan sonra kaybolur sabaha kadar görülmezdi.*” demektedir. Âdeti olduğu üzere oruç tutardı. Öyle ki insanlar arasında hiçbir şey yemediğine dair söylentiler dolaşmaya başlamıştır. O, bunu işittiğinde, toplumun bir kısmında oluşan bu yanlış düşüncüyü yıkmak için, herkesin göreceği şekilde bir şeyler alıp yemeğe başlamıştır (ez-Zehbî, 1402a: XX, 343-344).

Şeyh Adî, riyâzet, mücâhede ve çok ibâdet etmekle o kadar meşgul olurdu ki Abdülkadîr Geylânî, “*Şayet peygamberlik mücâhede ile elde edilseydi Adî b. Müsâfir onu elde ederdi.*” demiştir (Şa'rânî, 2005: 204).

Sadece kendisi yaşamaz bunu çevresindeki insanlara da anlatır, bu yola tâlip olanlara da önerir ve öğretirdi. Nitekim kaynaklara göre şark beldelerinde mürid terbiyesiyle ilgilenen ilk sufi Şeyh Adî olmuştur (Şa'rânî, 2005: 204; İbn Verdî, 1417: II, 65).

Şeyh Adî müridlerine zühd ve takvâya dayalı olan bir yol öğretmiştir. Takip ettiği ve öğrettiği bu yola kendi ismiyle Adeviyye Tarîkatı denilmiştir. Tarikat eğitiminin verildiği yer, Lâleş'te bulunan ve kendi ismiyle anılan zâviye olmuştur.

Şeyh Adî'nin eğitiminden birçok önemli kimse geçmiş ve birçok halife yetişmiştir. Daha hayatta iken kendisinden sonra yerine Yeğeni ve halîfesi olan Ebû Berakat Sarh'ın geçeceğini ilan etmiştir (ed-Doskî, 2006: 96-97).

Ehl-i Sünnet çizgisinde, zühd ve takvâya dayalı olan bu tarikat, maalesef daha sonraki dönemlerde, ehliyetsiz kimseler tarafından asıl mecrasından saptırılarak Yezîdîliğe dönüştürülmüştür.

2.1.5. Şeyhleri ve Tarikat Silsilesi

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Şeyh Adî b. Müsâfir, dönemin önde gelen zâhidlerinden Şeyhülislâm Ebû Hasan el-Hakkarî (öl.486/1093), Ebû Ferec Abdülvâhîd el-Ensârî (öl.486/1093), Şeyh Ukayl el-Menbicî (öl.?), Şeyh Ebû Ni'me Mesleme'den etkilenmiş ve yollarının takipçisi olmuştur. Ancak elinden tasavvuf hırkası giydiği asıl şeyhi, Şeyh Ukayl el-Menbicî'dir (ed-Doskî, 2006: 96-98; Timurtaş, 2007: 12).

Buna göre tarikat silsilesi şöyledir:

- 1.Hz. Muhammed (s.a.v.)
2. Hz. Ömer
- 3.Şeyh Yakûb (ed-Deyvecî, 2003: 60).
4. Şeyh Yûsuf el-Fânî
5. Şeyh Ammâr es-Sa'dî
6. Şeyh Ülyân er-Remlî
7. Şeyh Muhammed el-Kalânsî
8. Şeyh Ebû Saîd el-Harrâz
9. Şeyh Mesleme es-Serûcî
10. Şeyh Ukayl el-Menbicî
11. Şeyh Adî b. Müsâfir (ed-Deyvecî, 2003: 60; ed-Doskî, 2006: 96-97).

2.1.6. Talebeleri

Lâleşteki zâviyesinde ilim ve irşâd faaliyetlerini sürdüren Şeyh Adî'nin dizi dibinde sayısız talebe ve mürid yetişmiştir. Her kesimden ve mevkiden insanlar onu dinlemeye, va'zlarından istifâde etmeğe gelirdi. Gelenler içerisinde Kürtler, Türkmenler, Araplar, Hintliler, sultanlar olurdu.

Şeyh Adî müridlerine ve onu dinlemeye gelenlere nâsihatta bulunur, onlara hayrı tavsiye ederdi. Çok sayıda talebe ve mürid yetiştiren Şeyh'in önde gelen talebeleri şunlardır:

1. Emir İbrâhîm el-Mihrânî
2. Ebû İsrâîl Ya'kûb b. Abdülmuktedîr es-Sâihü'l-İrbil
3. Şeyh Ömer el-Kubeysî
4. Şeyh Ömer el-Kaydî
5. Şeyh Ömer et-Tûnusî
6. Şeyh Alî el-Vâsîf
7. Hızır Abdullah el-Kulânsî
8. Muhammed b. Reşâ
9. Hüseyin el-Hudrî el-Bûtânî
10. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ed-Doskî, 2006: 60-64).

2.1.7. Eserleri

Zâhir ilimlerde vaktinin önde gelen âlimlerinden biri olan Adî b. Müsâfîr, birçok eser yazmıştır. Maalesef bunlardan çok azı bize kadar gelebilmiştir. Tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. İtikâdu Ehl-i Sünne ve'l-Cemâa
2. Risâle fi'l-akâid
3. Kitâbü'l-vesâyâ
4. Sitte kasâidu şî'riyye
5. Vesâyâ ile'l-halîfe
6. Divân
7. Risâle fi âdâbi'n-nefs. (ed-Doskî, 2006: 88-89; Timurtaş, 2007: 14).

Kürtçe yazılmış olan *Mushafa reş* ve *Kitâbü'l-celve* adlı eserler sonradan yazılarak Şeyh Adî'ye nispet edilmişlerdir. Bunların Şeyh Adî ile bir alakası yoktur (Timutaş, 2007: 14).

2.1.8. Kerâmetleri

Vaktinin bereketi, zâhid, Kutbu'l-Meşâyih olarak addedilen Şeyh Adî hakkında birçok kerâmet anlatılır. İbn Ehdel, “Şeyh Adî büyük kerâmetler sahibi idi. Aslanı çağırduğunda Aslan hazır olurdu. Dalgalı denize seslendiğinde deniz sakinleşir ve dalgaları dururdu.” derken; Şa'rânî “Rüzgâra dur der, rüzgâr duruverirdi.” demiştir (İbn İmâd, 1408: IV, 179; Şa'rânî, 2005: 204). Hakkında birçok kerâmet anlatılan Şeyh Adî'nin tüm kerâmetlerini burada aktarmak elbette mümkün olmayacaktır. Biz de kısaca bir kaç kerâmetinden bahsetmekle yetineceğiz.¹

1) Adî b. Müsâfîr'in Kerâmetleri için Bk. (İbn İmâd, 1408: IV, 179).

Ömer b. Muhammed şöyle aktarmaktadır: “Şeyh Adî’ye yedi yıl hizmette bulundum. Kendisinden birçok hâl ve kerâmete şâhid oldum. Onlardan biri şöyledir: Ellerine su döküyordum. Bana ne istediğimi sordu. Kur’ân okumayı istediğimi söyledim. O zamana kadar Fatıha ve ihlâs sûrelerinden başka ezberimde hiçbir şey yoktu. Elleriyle göğsüme vurdu. Ondan sonra geçen süre zarfında tüm Kur’ân’ı ezberledim. Kendisinden ayrıldığım zaman Kur’ân’ı mükemmel olarak okuyordum (İbn İmâd, 1408: IV, 179; Gözütok, 2011a: 269).”

Şeyh Adî’nin hizmetkârlarından biri şöyle anlatmıştır: “Şeyh Adî bir gün bana Şeyh Ukayl el-Menbicî’yi (el-Menbicî, şeyh Adî’nin şeyhidir) öve öve anlattı. Bunun üzerine ben kendisine onu bana gösterebilir misin diye sordum. Bana bir ayna verdi ve aynaya bakmamı istedi. Aynaya baktım, kendimi gördüm. Sonra görüntüm kayb oldu ve aynada başka bir suret belirdi. Onu çok net görüyordum. Şeyh Adî bana, ‘Edeplen. Zira o aynada gördüğün Şeyh Ukayl el-Menbicî’dir.’ dedi. Kendisini bir saat kadar aynada temâşa ettikten sonra bu suret kayboldu. Tekrar aynada kendimi görmeye başladım (İbn Verdî, 1417: II, 65).”

Bir diğer kerâmetini ise Yâfiî şöyle aktarmıştır: “Şeyh Adînin arkadaşlarından biri bir dağda yalnız başına inzivaya çekilmişti. Şeyh Adî’ye, ‘Bu yerden ayrılmak istiyorum. Ancak eyer burada içecek ve yiyecek bir şeyler olsaydı (ayrılmazdım).’ dedi. Bunun üzerine Şeyh Adî b. Müsâfir orada bulunan iki kayanın üstüne çıktı. Kayalardan birine bir yumruk vurdu ve kayadan tatlı bir su fışkırmaya başladı. Sonra diğer kayaya vurdu ve o kayadan da anında bir nar ağacı yeşerdi. Şeyh Adî o nar ağacına ‘Ey nar ağacı! Bundan sonra Allah’ın izniyle bir gün tatlı diğer gün ekşi tadında olacak şekilde meyve ver.’ dedi. Arkadaşı ki o İsrâil b. Abdülmuktedir idi, şöyle demiştir: ‘Ben o gündün sonra burada yıllarca kaldım. O nar ağacından her gün yedim. Bir gün tatlı, diğer gün ekşi meyve veriyordu ki, dünyada ondan lezizi yoktu (Yâfiî, 1413: III, 313).” Kaynaklar, Şeyh Adî’ye ait bu ve benzeri bir çok kerâmetle doludur.

2.1.9. Vefâtı

Şeyh Adî’nin vefât tarihi hakkında ihtilaf vardır. Ancak kabul gören görüşe göre 557/1162 yılında vefât etmiştir (İbn Halikân, 1900: III, 254; ez-Zehabî, 1402a: XX, 344). 555/1160 yılında vefat ettiğini söyleyenler de olmuştur (İbn Kesîr, 1418: XII, 302; ed-Doskî, 2006: 83).

Uzun yıllar Hakkâri dağlarında zühde dayalı bir hayat yaşayan Adî b. Müsafir, burada vefat etmiştir. Cenazesi, Lâleş dağındaki zâviyesine defnedilmiştir. Kabri halı hazırda orada bulunmakta ve daha çok Yezîdîler tarafından ziyâret edilmektedir (Doskî, 2006: 83; Kaplan, 2011: 41).

Günümüzde Hakkâri’nin Biçer (Binkasr) Mahallesiindeki Güleleş Baba Câmisi bahçesinde bulunan ve Güleleş Baba denilen meçhul bir zâta ait olan türbenin duvarına asılan tabelada Şeyh Adî b. Müsâfir yazılmıştır. Oysa bu türbenin Adî b. Müsâfir’le hiç bir

alakası yoktur. Zira Şeyh Adî'nin mezarı belirttiğimiz gibi Hakkârî merkezde değil, Lâleş Dağı'nda bulunmaktadır.

2.2. Adeviyye Tarîkatı

Adeviyye Tarikatı, Şeyh Adî b. Müsâfir tarafından kurulmuştur. İlk büyük tarikatlarla aynı dönemde te'sis edilmiş olan Adeviyye Tarîkatı kuruluşu itibariyle tamamen Ehl-i Sünnet çizgisinde ve selefin izinde bir tarikat olmuştur. Bu çizgi, Şeyh Adî b. Müsâfir ve kendisinden sonra posta oturan iki şeyh döneminde de aynen devam etmiştir.

Şeyh Adî b. Müsâfir'in vefâtından sonra Mûsul ve civarında birkaç asır varlığını sürdüren bu tarikat, daha sonra şeyhe hürmet ve ta'zimde ileri gidip onu ilâhlaştırma noktasına kadar götüren bazı müfrit taraftarları vasıtasıyla Yezîdîliğe dönüştürülmüş ve böylece şerîfat dışı bir tarikat haline gelmiştir. Bu gün sadece Yezîdîlikle ilgisi sebebiyle üzerinde durulan ve Sohbetiyye adıyla da anılan tarikatın âdâb, erkân ve tarihî inkişafı hakkında fazla bilgi yoktur. Kaynaklarda Adeviyye Tarîkatı'ndan çok, bu tarikatın kurucusu olarak kabul edilen Adî b. Müsâfir hakkında bilgi mevcuttur (Uludağ, 1988: I, 374).

Şeyh Adî b. Müsâfir ve takipçileri tamamen Ehl-i Sünnet çizgisinde bir yol izlemiştir. Öyle ki, tasavvufa yönelik sert tavırlarıyla bilinen İbn Teymiyye (öl. 728/1328) tarafından dahi övülmüş ve methedilmiştir (Kara, 1986: 67). İbn Teymiyye, Adî b. Müsâfir taraftarlarına yazdığı bir risâlede, Adî b. Müsâfir ve tarikatı hakkında şunları yazmıştır: *“Şeyh Adî b. Müsâfir, Allah'ın fazîlet sahibi sâlih kullarından ve kendisine tabî' olunan büyük şeyhlerden birisiydi. Çok güzel hâller ve yüce menkıbeler sahibi idi ki, ma'rîfet ehli kendisini böyle bilir. Kendisinin ümmet içerisinde meşhur bir ünü ve sıdk sahibi bir lisânı vardı. Kendisinden önce gelmiş olan Ebu Ferec Abdülvâhid b. Muhammed b. Alî el-Ensârî eş-Şirazî ve Şeyhülislâm el-Hakkârî gibi yollarını takip ettiği şeyhlerinin akîdesi üzerinde bulunup izlerinden ayrılmamıştır. Söz konusu bu Şeyhler de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât usûlü üzere olan büyüklerin yolundan asla ayrılmamışlardır. Bilâkis Ehl-i Sünnet yolunu teşvik ediyor, ona çağırıyor ve karşıtlarıyla mücâdele ediyorlardı (İbn Teymiyye, 1426a: III, 376-377).”*

Adeviyye Tarikatı'nın bu sağlam yapısı, belirttiğimiz gibi maalesef Şeyh Adî b. Müsâfir'in vefâtından sonra fazla sürmemiş ve gittikçe aslından sapmalar olmuştur. Bu konuya geçmeden önce Şeyh Adî'den sonra onun çizgisinde yürümüş ve Ehl-i Sünnet'ten ayrılmamış olan Adeviyye şeyhleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

2.2.1 Şeyh Adî'den Sonra Ehl-i Sünnet Çizgisinde Devam Eden Adevî Şeyhleri

2.2.1.1. Ebû Berekât Sahr b. Sahr b. Müsâfir

Adî b. Müsâfir'in yeğenidir. Tam ismi Ebû Berekât Sahr b. Sahr b. Müsâfir b. İsmâil el-Emevî el-Hakkârî (öl. ?)'dir. Adî b. Müsâfir'in kardeşi olan Sahr'ın oğludur (Turan, t.y.: 58; ed-Deyvecî, 2003: 67; Selefi ve Doskî, 2008: I, 149).

Doğum tarihi bilinmeyen Şeyh Sahr, daha amcası Adî b. Müsâfir Hakkârî taraflarına gitmek üzere ayrılmadan önce Beytifâr'da doğmuştur. Babasının gözetiminde zühd ve

takvâ üzere bir eğitimden geçerek yetişmiştir. Babasının Beytifâr ahalisine verdiği vaazlarda hazır bulunarak istifâde etmiştir. Dönemin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmek için seyahatlarda bulunmuştur. Babası vefât ettiğiinde amcası Adî b. Müsâfir Lâleş'te bulunmaktaydı ve şöhreti etrafa yayılmıştı. O da Şam'dan ayrılarak Hakkârî'de bulunan amcasının yanına gitmek üzere yola çıkmış ve kendisini amcası büyük bir sevinçle karşılamıştır. Yeğenin gelişine oldukça sevinen Şeyh Adî, kendisine çok itina göstermiş, kürt bir kızla evlendirmiştir. Bu evlilikten Ebû Mefâhir lakaplı oğlu Adî (II. Adî) ile Ahmed adlarında iki oğlu dünyaya gelmiştir (ed-Deyvecî, 2003: 67; Selefi ve Doskî, 2008: I, 149).

Şeyh Adî'nin terbiyesinde yetişen Sahr'ı, amcası daha hayatta iken kendisinden sonra yerine geçecek olan halife olarak ilan etmişti. 557/1162 yılında amcası vefât edince Adeviyye Tarîkatı'nın başına geçmiş ve irşâd görevini amcasından sonra sürdürmüştür (ed-Deyvecî, 2003: 67-70; Selefi ve Doskî, 2008: I, 150).

Kendisine intisab eden insanları amcasından öğrendiği metotla eğiten Sahr, Şeyhinin yolundan asla ayrılmamış, itikad, tarîkat, zühd ve verâ' bakımından kendisini aynen takip etmiştir (Selefi ve Doskî, 2008: I, 150).

Sahr b. Sahr b. Müsâfir'in terbiyesinde birçok insan yetişmiştir. Bunlardan biri kendisinden sonra yerini alacak olan oğlu Şeyh Adî (II. Adî), bir diğeri ise Ebû Fadl et-Temîmî el-Mûsulî'dir. el-Mûsulî şeyhi hakkında şöyle demiştir: "*Seyyidim Şeyh Ebû Berekât'ın yanında yedi yıl kaldım. Ondan daha heybetli ve celâletli birini tanumadım. Ondan daha çok vakitlere dikkat eden bir başkasını görmedim. Tüm işlerinde ciddiyet sahibi idi* (ed-Deyvecî, 2003: 68; Selefi ve Doskî, 2008: I, 150)."

Kâmil bir edeb, güzel bir ahlâk, zârif bir şemâil, kendisine has bir tarz, sessiz ve hayâ sahibi bir kimse idi. Din ehlini sever, ilim ehline ikrâmında bulunur, çok zeki, cömert ve oldukça tevâzu sahibi idi. Bu özelliklerinden dolayı müridler ona akın eder, onun eğitiminde salih kimseler ile ilim ve zühd sahibi talebeler yetişirdi. O da amcası Şeyh Adî gibi Kur'ân ve sünnete sıkı sıkıya bağlı idi. Hevâ ehlini sevmez ve insanları selevin yoluna çağırırdı (Selefi ve Doskî, 2008: I, 150).

Doğum tarihi gibi, ölüm tarihi de bilinmemektedir. Genel kanaat, 600 yılından önce vefât ettiği şeklindedir. Lâleş'te amcasının zâviyesinde vefât eden Şeyh Sahr, burada bulunan amcası Şeyh Adî'nin kabrinin yanına defedilmiştir (Selefi ve Doskî, 2008: I, 151).

Vefâtından sonra yerine aynı zamanda halifesi olan oğlu Ebû Mefâhir Adî b. Sahr geçmiştir (Selefi ve Doskî, 2008: I, 150).

2.2.1.2. Şeyh Adî b. Sahr el-Hakkârî

İsmi, Ebû Mefâhir Adî b. Sahr b. Sahr b. Müsâfir b. İsmâil el-Enevî el-Hakkârî (öl.625/1228)'dir (Turan, t.y: 58; Selefi ve Doskî, 2008:I, 308). 557/1162 yılında doğmuştur. İbn Müstevfi "*Ebû Ferec b. Necm b. Abdülvahab'ın yazısıyla naklolunduğuna göre Ebû Ferec şöyle demiştir: 'Bu Şeyh'e (Adî b. Sahr), ne zaman doğduğunu sordum.*

Bana ‘Şeyh amcam (Adî b. Müsâfir)’ın vefâtından on gün sonra doğmuşum’ cevabını verdi” demiştir (Selefi ve Doskî, 2008: I, 308). Şeyh Adî b. Müsâfir 557/1162 yılında vefât ettiğine göre yeğeni Şeyh Adî bu tarihte doğmuştur.

Babasından ilim almış ve şark meşâyihlerinin önde gelenleri ile tanışmıştır. Böylece zarif bir üslup ve hayâ sahibi olmuştur. İlim ehlini seven, zeki, çok mütevâzi bir kişilik sahibi olarak yetişmiştir. Seyahatlerde bulunmuş ve ünü etrafa yayılmıştır (Selefi ve Doskî, 2008: I, 308).

Babasının vefâtı üzerine Adeviyye Tarikatı postona o oturmuştur. Ehl-i Sünnet çizgisinde mürid terbiyesi onunla son bulmuştur. İnsanlar arasında ilim ve takvâyı yayan sayısız kimse onun terbiyesinde yetişmiştir (Selefi ve Doskî, 2008:I, 309).

611/1214 yılında Hacca gitmiş dönüşte Şam’a uğrayarak Sultan Zâhir’i ziyâret etmiştir. Haleb fukarasından bir cemâat kendisini ziyâret etmiştir. Sûfi tarikatına uygun olarak vaktinin çoğunu def ve kavalın yer almadığı semâ’ meclislerinde geçirdiği ifâde edilmiştir (Selefi ve Doskî, 2008: I, 309).

İbn Müstevfi, Şeyh Adî b. Sarh’ın 625/1227 yılının Zilhicce ayında Mekke yolunda vefât ettiğini söylemiştir (Selefi ve Doskî, 2008: I, 309).

2.3. Ehl-i Sünnet Çizgisinden Sapma ve Yezîdilik

Yukarıda haklarında kısaca bilgi vermeye çalıştığımız üç şeyh dönemi belirttiğimiz gibi Ehl-i Sünnet çizgisinde geçmiştir. Asıl sapmanın 625/1227 yılında vefat eden Adî b. Sahr’dan sonra başladığını görmekteyiz. Ehl-i Sünnet çizgisindeki ilk üç şeyhe insanlar, İbn Halikân’ın da belirttiği gibi daha önce görülmemiş bir ilgi, alaka ve bağlılık göstermişlerdi (İbn Halikân, 1900: III, 254). Ancak bu dönemde tamamen Allah yolunda hizmet esas alınmış, insanların kendilerine olan bağlılıkları siyasî otorite ve güç elde etmek için kullanılmamıştır. Nitekim İbn Halikân da “(Şeyh Adî’nin) torunları şu ana kadar onun yerini tutmuş, yolunu izlemişlerdir. İnsanlar, Şeyh Adî döneminde olduğu gibi güzel itikad üzere bulunmakta ve kendilerine (Adevî şeyhlerine) hürmet göstermektedirler (İbn Halikân, 1900: III, 255)” demek suretiyle bu duruma işâret etmiştir.

Özellikle ilk Adevî Şeyhleri nedeniyle insanların Adeviyye şeyhlerine olan bağlılıklarını süstimalin Şeyh Hasan’la birlikte başladığı görülmektedir. Adevî şeyhleri ile müritleri arasındaki bağ, tarikatın taşrada yayılmasından ve müritlerinin aşiret üyelerinden oluşmasından dolayı farklı bir şekil almıştır. Sayıları arttıkça şeyh ile mürit arasında keskin bir hiyerarşi oluşmaya ve iradelerini tamamen şeyhe teslim etmeye başlamışlardır. Bu durum çok örgütlü bir dinî ve siyasî yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Artık Adevî şeyhleri sadece dinî irşat değil aynı zamanda siyasî bir liderlik de yapmaya başlamışlardır. Siyasî bir hüviyet almaya başlamaları ile beraber kendi düşüncelerini eleştirenlere karşı ilmî olarak cevap vermek yerine siyasî baskı uygulama, terör estirme yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Emevîlere olan sevgilerinden dolayı Emevîler döneminde konulmuş olan hareke ve noktaların Kur’an’ın aslından olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu

sebeple kendilerini eleştirmiş olan Mûsul ulemasından Şeyh Salih Ebû Ahmed Abdullah b. Hasan b. Müsenna'nın mezarını açmış kemiklerini çıkarmış ve yakmışlardır (İbn Mustevfî, 1980: 114; Kaplan, 2011: 45).

Bu dönemde ilk Şeyhlerin olağan üstü halleri, kerâmet ve menkıbelerinin tesiriyle Adevî şeyhlerine körü körüne bir bağlılığın başladığı da görülmektedir. Adevî taraftarları bağlılıklarında o kadar ileri gitmişlerdir ki, en basit meselelerde bile şeyhlerine karşı yapılan hareketleri af etmemiş, gözlerini kırpmadan adam öldürebilmişlerdir. Bu durum Şeyh Hasan döneminde adeta zirve yapmıştır. Kaynaklarda anlatıldığına göre, Şeyh Hasan'ın huzuruna bir gün bir vâiz gelir ve kendisiyle sohbet eder. Sohbetin etkisiyle Şeyh Hasan ağlar ve kendisinden geçerek bayılır. Şeyh Hasan'ın etrafında bulunan müridleri bundan rahatsız olur ve boğazını keserek vâizi öldürürler. Şeyh Hasan kendisine geldiğinde vâizi kanlar içerisinde ölü görünce, bu ne haldir? diye sorar. Taraftarları, bu köpek kendisini ne zan ediyor ki şeyhimizi bayıltacak şekilde konuşuyor, cevabını veririler. Şeyh Hasan (taraftarları üzerindeki etkisini kaybetmemek için olsa gerek) buna ses çıkarmaz (ez-Zehabî, 1402a: XXIII, 223-224). Bu olay bile başlı başına bu dönemde aşırılığın ve cehâletin boyutunu göstermek açısından yeterlidir.

İşte bu dönemde Allah'ın veliler tarafından görülebileceği, vahdet'i vücud, hulûl ve ittihad gibi düşünceleri savunmaya ve müritlerine anlatmaya başlayan Şeyh Hasan'la sapma başlamıştır (ed-Doskî, 2006: 112-113). Nitekim İbn Teymiye' de Ehl-i Sünnet çizgisinden sapmanın Şeyh Hasan'la başladığını şu sözleriyle dile getirmektedir: “Şeyh Hasan döneminde nazm ve nesir olarak bâtil şeylerin yazılması çoğaldı. Şeyh Adî ve Yezîd hakkında aşırıya kaçtılar. Şeyh Adî b. Müsâfir'in söylemediği ve yapmadığı şeyleri söyleyip yaptılar. Zira onun tarikatı bu tür bit'atlardan beri idi (İbn Teymiyye, 1426a: III, 376-378).”

Ancak Ehl-i Sünnet çizgisinden kaydıklarını gösteren bu ve daha başka olaylara rağmen Şeyh Hasan ve taraftarlarının tamamen dinden çıktıkları söylenemez. 681/1282 yılında yani Şeyh Hasan'dan yaklaşık olarak kırk yıl sonra vefât etmiş olan İbn Halikân'ın, Şeyh Adî'nin torunlarının kendi yolundan gittiklerini söylemesi ve yine Şeyh Hasan'dan seksen yıl sonra vefât etmiş olan İbn Teymiye'nin kendilerini Ehl-i Sünnet çizgisine çağırması da bunu göstermektedir. Dinden tamamen sapma bir iki asır sonra olmuştur.

2.3.1. Yezîdîlik

2.3.1.1. İsmi ve Kökeni

Yezîdîler, kendilerini Kürtçe Êzîdi veya Êzdi olarak tanımlarlar (Reşo, 2004b: 12-13; Kılıç, 211: 288). Êzîd kök isim olup 'i' eki aitlik bildirmek üzere kendisine eklenmiştir. Bu isimlendirme Türkçe literatüre Yezîdî olarak geçmiştir. Yezîdîlere adını veren Êzîd isminin kaynağı ile ilgili olarak çeşitli fikirler ileri sürülmüştür (Keskioğlu, 1964: 43; Kaplan, 2011: 10). Bir görüşe göre Êzîd ismi; Haricilerin İbâhiye kolundan ayrılan Yezîd b. Üneyse'ye nispetlidir. Başka bir görüşe göre ise anavatanları olarak kabul edilen İran'ın Yezd şehrine nisbet edilmiş ve bu isim oradan gelmiştir. Beni yaratan manasına gelen

Ezda'dan geldiği veya millattan binlerce yıl önce Tanrı anlamında kullanılmış olan “Êzi ve Êzid” kelimelerinden türediğini söyleyenler olduğu gibi; bu ismin Yezîd b. Muaviyeye nisbet edildiğini söyleyenler de olmuştur (el-Bağdâdî, 1979: 225; Ebu Zehra, 2004: 82; İzady, 2004: 275; Turan, 1994: 3; Okçu, 2007: 11; Reşo, 1997a: 20; ed-Doskî, 2006: 285). Bu görüşlerden en fazla rağbet göreni, Yezîd b. Muaviyye'ye nisbeten kendilerine bu ismin verilmiş olduğudur. Bu görüşü savunanlara göre Êzid ismi Yezîd b. Muaviye'ye dayanmaktadır (Kılıç, 211: 288).

İsmi hakkında farklı görüşler ileri sürüldüğü gibi kökeni hakkında da farklı fikirler beyan edilmiştir. Yezîdiliğin kökeninin mezopotamya olduğunu söyleyenler olduğu gibi, İran kökenli olduğu da söylenmiştir. Ancak kabul gören genel görüşe göre Yezîdilik, her ne kadar çok sapma göstermişse de İslâm kökenlidir (Keskioğlu, 1964: 43; Kaplan, 2011: 18-27).

Kanaatimizce doğru olanı da budur. Aynen Bektaşîlik ve benzeri bazı tarîkatlarda olduğu gibi, kuruluşu itibariyle tamamen Sünnî olan bu hareket, bir müddet sonra sapma göstererek bâtinî bir veche almış, daha sonra da tamamen İslâm'dan uzaklaşmıştır, demek yanlış olmaz.

Adevîlere ilk olarak ne zaman Yezîdî ismi verildiği konusu net değildir. Bu konuda araştırmaları bulunan Enes Muhammed Şerif ed-Doski, Yezîdî isminin daha Adeviyye Tarîkatı'nın kuruluş aşamasında ve Şeyh Adî hayatta iken verilmiş olabileceğini söylemektedir. Doskî, Sem'ânî'nin, Şeyh Adî'nin vefâtından beş yıl sonra kullanıldığını ifade ettiğini aktarmakta; ancak bu dönemde müstakil bir din olarak değil, Yezîd hakkında olumlu düşünenler anlamında, Adevî ismi ile beraber kullanıldığını belirtmektedir (ed-Doskî, 2006: 282).

Şeyh Adî ve taraftarlarının, Hz. Muaviyye ve oğlu Yezîd hakkındaki olumlu düşünce sahibi oldukları bilinmektedir. Şeyh Adî b. Müsâfir'in, Yezîd b. Muaviye hakkındaki: “*Yezîd b. Muaviye; Allah ondan razı olsun. İmâm oğlu imâmdır. Halîfelik yapmıştır. Allah yolunda cihâd yapmıştır. Kendisinden ilim ve hadîs nakledilmiştir. Hz. Hüseyin'in katli yüzünden Râfîzîlerin kendisi hakkındaki iftiralarından beridir* (Adî b. Müsafir, 1998: 38; Kaplan, 2011: 13-14).” sözleri bunu göstermektedir. Yani, ilk dönemlerde kendilerine Yezîdî denilmiş olması Yezîd b. Muâviye taraftarları anlamında olup, bu günkü anlamda sapık bir fırka olan Yezîdîlik kast edilmemiştir.

Bununla beraber, Yezîdiliğin İslâm'dan saptması ve ayrı bir din halini alması uzun bir tarihi seyir içerisinde gerçekleşmiştir. Yezîdiliğin müstakil bir din şeklini alması ise Şeyh Hasan'ın ölümünden bir buçuk iki asır sonra olmuştur (Kaplan, 2011: 50).

2.3.1.2. Yezîdiliğin Kurucusu

Yezîdiliği konu edinmiş birçok araştırmacı, bu mezhebin kurucusu olarak Şeyh Adî b. Müsâfir'i göstermektedir (Keskioğlu, 1964: 44; Kılıç, 2011: 287). Bunun doğru bir tanım olmadığı kanısındayız. Zira bir dinin, mezhebin veya tarîkatın kurucusu demek, onun

temel esaslarını ortaya koyan kimse demektir. Oysa Yezîdîlik deyince, karşımıza kendisine has inanç esasları, hatta kitabı, tapınılan bir tanrısı, tavaf edilen bir haccı dahi olan mezhepten de öte İslâm'dan ayrı bir din olgusu çıkmaktadır. Hal böyle olunca İslâm olmaktan çok uzaklaşmış olan bir mezhep hatta din için, kurucusu Şeyh Adî b. Müsâfir'dir demek, doğru olmasa gerek. Yezîdîliği te'sis edenler Adî b. Müsâfir'in yolundan gittiğini iddia edenlerdir, demek daha doğru olur.

Bunu söylerken, Yezîdîliğin köken olarak İslâmî olmadığını kast etmiyoruz. Köken olarak İslâmî olan ve Şeyh Adî b. Müsâfir'e uyduklarını söyleyen Şeyh Adî taraftarları ve soyundan gelenler tarafından kurulmuştur ama bu gün geldiği nokta itibarıyla Şeyh Adî ile bir alakası kalmamıştır ve kurucusu Şeyh Adî değildir, demek istiyoruz.

O halde Yezîdîliğin kurucusu Şeyh Adî b. Müsâfir değilse kimdir? İlle de bir kurucu bulmak gerekirse, Şeyh Adî'nin soyundan gelen ancak onun Sünnî çizgisinden sapmış olan Şeyh Hasan'ı Yezîdîliğin kurucusu olarak zikretmek daha doğru olur düşüncesindeyiz. Zira Sünnî çizgiden ilk sapma Şeyh Hasan'la başlamıştır. Bu ilk sapma zaman içerisinde daha da büyüyerek bu günkü Yezîdîlik haline gelmiştir. Nitekim Sönmez Kutlu, Yezîdîliğin teşekkül sürecini şöyle izah etmektedir; “*Şeyh Adî'nin ölümünden sonra tarikat, bir müddet normal çizgisini sürdürmüştür ve yeni müritlerin katılımıyla epey mesâfe almıştır. Adeviyye Tarikatı, dinî tartışmaların sert mizaçlı ve aktif profili Şeyh Hasan b. Adî döneminde farklılaşma sürecine girmiştir. Bu dönemde, Şii'lerin Yezîd b. Muâviye'yi lanetlemeleri ve düşmanlık etmelerine karşı kontrolsüz bir savunma psikolojisi içerisine girilmiştir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak onunla ilgili aşırı görüşler ileri sürülmüştür. Dahası Hasan b. Adî'nin, dâîlerini Fırat kenarında kurulu olan Hit ve diğer kasabalara gönderdiği ve bu kişilerin halkı Yezîd'i lanetleyenleri öldürmeleri yönünde tahrik ettikleri rivâyet edilir. Belli bir süre sonra Yezîdîler, mezhebin inanç sisteminde etkili olduğuna inandıkları Şeyh Adî ve Yezîd'i insanüstü varlıklar olarak görmeye başlamışlardır. Böylece Sünnî bir inançla başlayan Yezîdîlik serüveni, dinî alandaki bilgi boşluğunun ve eski din ve inançların birbirine karışmasıyla karma bir dinsel statüye dönüşmüştür* (Kutlu, 2006: 206-207; Kılıç, 2011: 289).” Şunu da belirtmekte fayda var, Şeyh Hasan Yezîdîliğin kurucusu kabul edilse dahi, onun dönemindeki Yezîdîlik, bu günkü gibi farklı bir din şeklini almış bir Yezîdîlik değildir. Henüz tamamen İslâm'dan sapma ve ayrı bir din te'sisi söz konusu değildir. Sadece ilk sapma kendisiyle başladığı için Yezîdîliğin kurucusu olarak kendisini zikretmenin daha doğru olacağını söylüyoruz.

Kısaca Kur'ân ve Sünnet'e sıkı sıkıya bağlı olan Şeyh Adî b. Müsâfir için Yezîdîliğin kurucusudur, demenin yanlış olacağı, Yezîdîliğin kurucusu olarak kendisiyle ilk sapmaların başladığı Şeyh Hasan'ı göstermenin daha doğru olacağı kanısındayız.

Buradan hareketle Yezîdîliğin kurucusu diyebileceğimiz Şeyh Hasan hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

2.3.1.3. Şeyh Hasan b. Adî

İsmi, Şeyh Hasan b. Adî b. Ebû Berekât b. Sahr b. Müsâfir (öl. 644/1246)'dir. Kendisi, Tâcü'l-Ârifîn, Şeyhü'l-Ekrâd olarak da anılmıştır. Dedesi Sahr, Şeyh Adî b. Müsâfir'in kardeşidir. Âlim, dâhi, yüce şahsiyetli bir kimse olarak kaynaklarda yer alır. Bâtil tasavvufa dâir eserler yazmış, etrafında birçok mürid toplanmıştır (ez-Zehebî, 1402a: 223)

591/1195 yılında Lâleş'te dünyaya gelmiş, ancak kendisinden önceki Adevî şeyhleri gibi sağlam bir akide sahibi olmamıştır. Şeyh Adî ile aralarında dağlar kadar fark olmuştur. İbn Arabî'nin Mûsul'a geldiği sene onunla görüşmüş ve ondan oldukça etkilenmiştir. Yerine kardeşi Şeyh Fahreddin'i bırakarak 6 yıl boyunca halvete çekilmiştir. Bu sırada müritleri ile irtibatını kardeşi sağlamıştır. İnzivadan çıktuktan sonra '*Kitabü'l-Cilve li Erbabî'l-Halve*' isimli bir eser yazmıştır (Kehhâle, 1414: III, 245; ed-Doskî, 2006: 81-83; Kaplan, 2011: 44).

Yukarıda belirttiğimiz gibi kendi döneminde Adevîyye Tarîkatı bâtinî bir veçhete bürünmeye başlamış, kendisi ve taraftarları, siyasî bir güç gibi hareket etme yoluna gitmişlerdir. Gittikçe güçlenen Şeyh Hasan ve taraftarları, Mûsul hakimi Bedreddin gibi kimse-leri rahatsız etmiştir. 644/1246 yılında Mûsul emiri Bedreddin Lu'lu tarafından Bağdat'ta boğularak öldürülmüştür. Ancak ölümü câhil taraftarları tarafından, Şeyh Hasan ölmemiştir. O tekrar dünyaya nizamını kurmak üzere gelecektir, şeklinde değerlendirilmiştir. Bu da bu hareketin daha da bâtinî bir veçhete bürünmesine ve gizemli bir hâl almasına neden olmuştur (ez-Zehebî, 1402a: 224; Kehhâle, 1414: III, 245; es-Safdî, 1420: XII, 63-64).

Etrafındaki müridleriyle çevreye korku salan Şeyh Hasan'a ait şu eserler de mevcuttur:

1. *El-Celve li erbâbi'l-halve*
2. *Mahkü'l-İmân*
3. *Hidayetü'l-Ashâb*
4. *Divân* (Kehhâle, 1414: III, 245).

Sonuç

Şeyh Adî b. Müsâfir, Hakkârî'nin bu günkü Kuzey Irak sınırları içerisinde bulunan Lâleş Dağı'nda irşâd faaliyetinde bulunmuş Sünnî bir mutasavvıf ve sûfidir.

Evvel ömründe kendisini bu ıssız dağlarda nefsi mücâhede ve riyâzete vermiş, kendi ektiğini yiyerek, ördüğünü giyerek geçimini sağlamıştır. Daha sonraları Lâleş'te yaptırdığı zâviyesinde irşâd faaliyetlerine başlamış ve etrafına o güne kadar görülmemiş sayıda insan toplanmıştır.

Zühhd, takvâ ve çok ibâdete dayalı bir yol izlemiş olan Şeyh Adî, bu yolu etrafında bulunanlara da anlatmış ve öğretmiştir. Hayatı Hicrî VI. yüzyıla tekabül eden Adî b. Müsâfir, Şeyh Abdülkadîr Geylânî, Ahmet Rifâî, Sühreverdî gibi ilk tarîkat kurucularıyla akran ve arkadaştır.

Bağdat seyahatinde kendisi gibi genç olan Abdülkadîr Geylânî ile tanışmış ve dost olmuşlardır. Aralarında fikir alış verişi olduğu da muhakkaktır. Ancak bazı kaynaklarda yer aldığı gibi, Şeyh Adî, Kadiriyye Tarîkatı'na intisab etmemiştir. Bilakis kendisi de Kadiriyye Tarîkatı'yla aynı dönemde belki de daha önce ismiyle anılan Adeviyye Tarîkatı'nı kurmuştur. Lâleş'te inzivaya çekilmesi, burada kendi ismiyle anılan bir zâviye yaptırması ve daha hayatta iken kendisinden sonra yerine yeğeni Sahr b. Sahr'ı halife olarak tayin etmesi de bunu göstermektedir. Zaten tarîkat hırkası giydiği şeyhi de yukarıda açıkça görüldüğü gibi Şeyh Ukayl el-Menbicî'dir.

Kendisi Ehl-i Sünnet çizgisinde kalmaya, selefin yolundan gitmeye oldukça dikkat etmiş ve taviz vermemiştir. Bu durum kendisinden sonra gelen iki şeyh döneminde de devam etmiştir. Ancak Şeyh Hasanla birlikte Adeviyye Tarîkatı Ehl-i Sünnet çizgisinden sapmaya başlamıştır. Şeyhler kutsanmaya, aşırı yüceltilmeye, hulûl vb. İslâmî olmayan söylemler söylenmeye başlanmıştır.

Siyasî bir güç halini almaya başlayan Adevîlerin bu durumu başkalarını rahatsız etmiş, Şîî olan Bedreddin Lu'lu, olayın üzerine gitmiş ve Şeyh Hasan'ı Bağdat'ta boğarak öldürmüştür. Şeyh Hasan'ın bu şekilde öldürülmesi, Adevîlere uygulanan baskılara Moğol istilası da eklenince Adevîler Lâleş'te barınamaz olmuş ve Adevî Şeyhleri Şam ve Mısır'a giderek faaliyetlerini buralarda sürdürmeye çalışmışlardır. Şam ve Mısır'a giden Adevî şeyhleri genel anlamda İslâmî çizgide devam etmişlerse de Lâleş bölgesinde kalanlar, tedricen İslâm'dan uzaklaşarak yeni bir din şeklini almaya başlamışlardır.

Bazı kaynaklarda Adevîlere Yezîdî denilmesi çok erken dönemlerde hatta Şeyh Adî'nin hayatında başlamıştır denilse de, bunu ihtiyatla karşılamak lazım gelir. Bu görüş doğru kabul edilse dahi, Yezîdî ismi o dönemde bu günkü gayri İslâmî olan Yezîdîlik anlamında değil, Adevîlerin Yezîd b. Muaviye'yi savunmaları sebebiyle Yezîd'in taraftarları anlamında kullanıldığı kanaatindeyiz. Taraftar anlamında Yezîdî denilse de inanç olarak ilk dönem Adevîlerine Yezîdî denmesi doğru olmaz.

Kısaca Adî b. Müsâfir Ehl-i Sünnet çizgisinde hareket etmiş ve bu doğrultuda Adeviyye Tarîkatı'nı kurmuştur. Adeviyye Tarîkatı kurulan ilk tarîkatlardandır. Kendisinden sonraki dönemlerde ona bağlı olduğunu söyleyenler Ehl-i Sünnet çizgisinden sapmış ve zamanla Yezîdî ismini almışlardır.

Kaynakça

- Adî b. Müsâfir. (1998). *İ'tikadu Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a*. Tahk. Hamdi Abdulmecit Selefti-Tahsin İbrahim Doskî. Medine.
- Arberry, A. J. (2004). *Tasavvuf*. Çev., İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Gelenek Yay.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansur. (1979). *Mezhepler Arasındaki Farklılıklar*. Çev., E. R. Fırlalı. İstanbul.
- ed-Deyvecî, Saîd. (2003). *el-Yezîdîyye*. Beyrût: el-Müessesetü'l-Arabiyye.

- ed-Doskî, Enes Muhammed Şerîf. (2006). *Etbâü's-Şeyh Adî b. Müsâfir el-Hakkârî: Minel Adeviyye ile'l-Yezîdiyye*. Duhûk: Matbaatu Hâvâ.
- Ebu Zehra, Muhammed. (2004). *İslam'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. Çev., Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Anka Yay.
- Gözütok, Ş. (2011a). “Hakkârîli Devlet Adamı ve Âlimler”. *Erzurum: A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 46: 255-280.
- _____. (2012b). *İslam'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Yay.
- Hirorî, Derviş Yusuf Hasan. (2010). *Biladu'l-Hekârî (945-1326)*. Çev., Mukaddes Tovi. Duhok: Hânî Yay.
- İbn Esîr, Ebû Hasan Alî b. Ebû Kerem Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şeybânî. (1407/1987a). *el-Kâmil fi't-târih*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- _____. (1382/1962b). *et-Târihü'l-bâhir fi'd-Devleti Atâbegiyye*. Tahk. Abdülkadîr Ahmed. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs.
- İbn Halikân, Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebubekir (1900). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Tahk. İhsan Abbâs. Beyrût: Dâru Sâdir.
- İbn İmâd, Şihâbuddîn Ebû Felâh Abdullah b. Ahmed b. Muhammed .(1408/1988). *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*. Tahk. Abdülkadîr Arnâvûtî-Mahmûd Arnâvûtî. Beyrût: Dâru İbn Kesîr.
- İbn Kesîr, Ebû Fedâ İsmâîl b. Ömer. (1418/1998). *el-Bidâye ve'n-nihaye*. Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Dâru'l-Hicr.
- İbn Mustevfi, Serefuddin b. Ebi Berekat. (1980). *Tarihi Erbil* .Tahk. Sami b. Seyyid Hamis es-Sakar. Dâru'r-Reşid.
- İbn Teymiye, Ahmed b. Abdülhalîm. (1426/2005a). *Mecmûü'l-fetâvâ*, Tahk. Enver Elbâz-Âmir el-Cezâr. Dâru'l-Vefâ.
- _____. (t.y.). *el-Fürkân beyne evliyâi'r-Rahmân ve evliyâi's-şeytan*. Riyâd: Dâru'l-Fazîle.
- İbn Verdî, Ziyuddîn Ömer b. Muzaffer. (1417/1996). *Târihu İbn Verdî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kaplan, Y. (2011). *Günümüz Yezîdîliği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kara, M. (1986). “İbn Teymiyye'nin İlk Sâfîlere ve Tasavvuf Klasiklerine Bakışı”. *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 1(I): 63-67.
- Kehhâle, Ömer Rıza. (1414/1993). *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle.
- Keskioğlu, O. (1964). *İslâm Dünyası: Dün ve Bugün*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- Kılıç, S. (2011). “Yezîdîlik ve Yezîdîlikte Harrânî İzleri”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 6(3): 285-296.

- Sönmez, K. (2006). “Yezidilik”. *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*. Ed. Hasan Onat. Ankara: Ankara.
- İzady, M. R. (2004). *Bir El Kitabı Kürtler*. Çev., Cemal Atilla. İstanbul: Doz Yay.
- Okçu, D. (2007). *Yezîdîlik ve Yezîdîler*. Konya: Tablet Yay.
- Okudan, R. (2011). *İşrak Filozofu Sühreverdi Maktûl ve Eserlerindeki Üslup ve Belağat*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Reşo, Xelil Cındî. (1997a). *Nehve Me’rifeti Hakikati Diyaneti’l- İzidiyye*. İsveç.
- Reşo, Xelil Cındî. (2004b). *Perin ji Edebê Dinê Êzdiyan*. Duhok: Spirêz Yay.
- Es-Safdi, Selâhuddîn Halîl. (1420/2000). *El-Vâfi bi’l-vefayât*. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâs.
- Selefi, Hamdi Abdulmecit- Tahsin İbrahim ed-Doskî. (2008). *İkdu’l-cumân fî terâcimi’l-ulemâi ve’l-udebâi’l-Kürd ve’l-mensubine ilâ müdüin ve kurâ Kürdistân*. Beyrût: Mektebetu Asale ve’t-Turâs.
- Şa’rânî, Abdülvahab b. Ahmed b. Alî el-Ensârî. (2005). *et-Tabakâtü’l-kübrâ*. Tahk. Süleymân Sâlih. Beyrût: Dâru’l-Ma’rife.
- Şeşen, R. (1983). *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Timurtaş, A. (2007). *Çığır Açan Şark Âlimleri*. İstanbul: Kent Yay.
- Turan, A. (1994). *Yezîdîler; Tarihçeleri, Coğrafi Dağılımları, İnançları, Örf ve Adetleri*. Samsun.
- Turan, A. (1989). “Yezîdîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”. *Samsun. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3: 42-82.
- Uludağ, S. (1998). “Adi b. Müsafir” md. *DİA*, I. İstanbul.
- el-Yafî, Ebû Muhammed Abdullah b. Esed b. Alî b. Süleymân .(1413/1993). *Mir’âtü’l-cinân ve ibretü’l-yakazân fî ma’rifeti havâdisi’z-zamân*. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmî.
- Yılmaz, H. K. (2004). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yay.
- Yurdaydın, H. G. (1971). *İslâm Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ez-Zehbî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. (1402/1981a). *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. Tahk. Şuayb Arnâvûtî-Muhammed Nuaym Arksûsî. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle.
- _____. (1405/1985b). *el-Giber fî haberi men ğeber*. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye.
- _____. (1415/1994c). *Târihü’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhiri ve’l-a’lâm*. Tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. Beyrût: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî.